

डिसेंबर २०१९ अंक २

Magazine on Low External Input Sustainable Agriculture

LEISA INDIA

लीजा इंडिया-मराठी

मुल्यवर्धन प्रक्रिया

मूळ इंग्रजीमध्ये प्रकाशित झालेल्या निवडक लेखांचे मराठी भाषेत संकलन

डिसेंबर २०१९ अंक २

लीजा इंडिया हे नियतकालिक अ.एम.ई. फाउंडेशन तर्फे प्रकाशित केले जाते. त्याची आवृत्ती मराठी भाषेत युवा रुरल असोसिएशन, नागपूर मार्फत लेखांचा मराठी अनुवाद करून प्रकाशित केली जाते.

मुख्य संपादक

के. व्ही. एस. प्रसाद
अ.एम.ई. फाउंडेशन

व्यवस्थापकीय संचालक

टी.एम. राधा
अ.एम.ई. फाउंडेशन

मराठी संपादन

दत्ता पाटील
युवा रुरल असोसिएशन, नागपूर

अनुवाद समन्वयन

वीणा, अ.एम.ई. फाउंडेशन

युवा रुरल असोसिएशन

123/9 कुंभारे विल्हींग, प्रेरणा कॉन्व्हेंट जवळ,
न्यु अमर नगर, धिखली रोड, मानेवाडा रिग रोड
नागपूर-440034
फोन : 7083328154 / 9028090056.

ईमेल : info@yraindia.org

वेबसाईट : www.yraindia.org

अ.एम.ई. फाउंडेशन

नं. 204, 100 फूट रिग रोड, 3 फेज,
बनारसकरी, 2 वा ब्लॉक, 3 री स्ट्रेज,
बंगलोर - 560085, भारत
फोन : +91-080-2669 9512, +91-080-26699522
फॅक्स : +91-080-2669 9410
ईमेल : leisaindia@yahoo.co.in
वेबसाईट : www.leisaindia.org

मुद्रक : दिनेश प्राचीक, नागपूर मो. 9422119631

मुख पृष्ठ फोटो : www.leisaindia.org

लीजा इंडिया हे जगातील शेती पेटवर्क चा एक भाग आहे. भारतमध्ये हे निष्कालितक इंग्रजी, कन्नड, तमिळ, हिंदी, तेलगू, ओरिया, पंजाबी व मराठी भाषेतून छापले जाते. भारतविषयक ते तॅटल अमेरिका, पश्चिम अफ्रिका, पूर्व अफ्रिका, ब्राझील व चीन च वृक्षातून प्रकाशित होते.

नियतकालिकतेत लेखन तपशील योग्य व कार्टेकर अस्त्याची काळजी संपादकनी घेतलेली आहेत. परंतु मूळ लेखातील मते व अनुभव हे लेखाचे वैयक्तिक असतील. तसेच लेखाच्या हेरोव्हत प्रति इतरांपर्यंत मुख्य हस्त प्रसारित करण्याची खुली परवानगी आहे.

अ.एम.ई. फाउंडेशन पारंपारिक ज्ञान व नवनवीन संश्र्दान यांचा संगम करून अल्पवय बाह्य लागतीच्या तत्वावर नैसर्गिक संसाधनांचे उत्तम व्यवस्थापन सुनिश्चित करीत शाश्वत उपजिविकेला प्रोत्साहन देणारी संस्था आहे. हया हेतूने दख्खन भागात ही संस्था लहान व छोट्या शेतकरी कुटुंबासोबत शिक्षण, प्रशिक्षण, पारंपारिक ज्ञान साठवण, विविध संस्था संपटना सोबत अनुभवांची देवाण घेवाण करीत शेती पद्धतीचे विविध पर्याय सातत्याने शोधत असते. आग्दी तळागाळात जाऊन गावातील इच्छुक शेतकऱ्यांसोबत त्यांना विविध कायदेशीर पर्याय उपलब्ध करून देण्याचे प्रयत्न हया संस्थेतर्फे केले जातात. अशा ठिकाणी इतर अनेक शेतकरी, संस्था-संघटनांना शिकण्याची संधी म्हणून कार्यक्रम आयोजित केले जातात.

युवा रुरल असोसिएशन ही संस्था नैसर्गिक संसाधनांच्या संवर्धनासोबत त्यांच्या योग्य व्यवस्थापनावर आधारित ग्रामीण व आदिवासी क्षेत्रात गरिबीवर मात करण्यासाठी नवनवीन उपजिविकेचे प्रयोग व पर्याय निर्माण करण्यास लहान शेतकरी, शेतमजूर, आदिवासी व ग्रामीण गरीब समुहास मदत करीत असते. यामध्ये महिलांसाठी विशेष प्रयत्न केले जातात. शेती व शेतकरी संबंधित विविध प्रश्नांवर धोरणात्मक पातळीवर योग्य ते निर्णय व बदल घडवण्याचा विशेष प्रयत्न इतर राज्य व राष्ट्रीय पातळीवरील संघटनां सोबत केले जातात. लीजा इंडियांचे नियत कालिक मराठी मध्ये प्रकाशित करण्याचा उपक्रम हा देखिल त्यांचाच एक भाग आहे.

प्रिय वाचक,

‘लीजा’ टीम तर्फे नविन वर्षांच्या शुभेच्छा !

शेतकऱ्यांचे उत्पन्न दाम दुष्पट करण्याचा केंद्र सरकारचा मानस पाहिजे तसा पूर्ण होतांना दिसत नाही. केवळ घोषणा करून फार बदल होत नाही तसेच केवळ कायदे अथवा कार्यक्रम करून ही त्याचा उपयोग होतोच असेही नाही. चालू वर्षी तर पावसाने कहरच केला. अनेक भागातील शेतकऱ्यांचे आतोनात नुकसान झाले. तसेही शेतकरी ‘प्राथमिक उत्पादक’ म्हणून कृषि उत्पादन करतो. महाराष्ट्रापुरते बोलायचे झाल्यास एकून पिका खालील क्षेत्राच्या ८४ टक्के क्षेत्र कोरडवाहू आहे. त्यामुळे बदलत्या हवामानात उत्पादन सुद्धा हवे तसे घेता येत नाही. उत्पादक ते ग्राहक या मध्ये खूप मोठी साखळी असते व त्यामुळे ग्राहकाला माल महाग पडत असला तरी शेतकऱ्याला खूप कमी किंमत मिळते.

अशा वेळी जर लहान शेतकऱ्यांनी एकत्र येऊन कृषिवर आधारित जोडघंदे उभारले किंवा केवळ ‘प्राथमिक उत्पादक’ न राहता काही प्रक्रिया उद्योग केले तर कुटुंबाचे उत्पन्न वाढेल व हवामान बदलाच्या संकटामध्ये कोरडवाहू कृषि ची जी टांगती तलवार सतत डोक्यावर असते त्या पासून थोडी मुक्ती मिळू शकते. असे प्रयत्न काही ठिकाणी झाले आहेत. त्यांची मांडणी या अंकात करण्याचा प्रयत्न केला आहे. आज्ञा आहे याचा उपयोग होईलच. कृपया आपले अभिप्राय जरूर पाठवावे.

संपादक मंडळ

लीजा म्हणजेच बाहेरील लागतीचा अल्पवय वापर व शाश्वत शेती प्रणाली होय. ज्या शेतकऱ्यांना पर्यावरिण संतुलन व बिघडविता शेती उत्पादन व उत्पन्न वाढवायचे आहे अशा शेतकऱ्यांसाठी हा एक तांत्रिक व सामाजिक पर्याय आहे. स्थानिक संसाधनाचा व नैसर्गिक प्रगती यांचा शेती प्रणाली मध्ये यशस्वी वापर आणि गरज पडल्यास केवळ काही बाह्य लागतीचा सुरक्षित व सक्षम वापर हे लीजाचे तत्त्व आहे. स्वतःचे उपजत ज्ञान, कौशल्य, मूल्ये व संस्कृतीच्या आधारावर आपले भविष्य उज्वल करण्याची उर्मी असलेल्या महिला व पुरुष शेतकऱ्यांचे हे एक उर्जास्थान आहे. शेतकरी आणि संबंधित घटकांच्या सहभागी पद्धतीने क्षमतावृद्धी करणारे हे एक माध्यम आहे. एकंदर शेती प्रणाली सुधारणा व बदलत्या गरजांनुसार त्यामध्ये बदल करणे आणि होणारे बदल योग्य प्रकारे आत्मसात करण्यासाठी लीजा हे एक मार्गदर्शन आहे. लीजाद्वारे शेतीच्या पारंपारिक ज्ञान व शास्त्रीय ज्ञानाचा काळजीपूर्वक मिलाप केला जातो व पुढे त्या आधारावर आवश्यक ध्येय धोरणे तयार करण्यासाठी प्रयत्न केला जातो. अशा धोरणांचा वापर, प्रसार, प्रचार करण्याचे देखिल हे साधन आहे. लीजा ही एक संकल्पना आहे, एक दृष्टीकोन व राजकीय संदेश आहे.

MISEREOR founded in 1958 is the German Catholic Bishops' Organization for Development operation. For over 50 years MISEREOR has been committed to fighting poverty in Africa, Asia and Latin America. MISEREOR's support is available to any human being in need - regardless of their religion, ethnicity or gender. MISEREOR believes in supporting initiatives driven and owned by the poor and the disadvantaged. It prefers to work in partnership with its local partners. Together with the beneficiaries, the partners involved help shape local development processes and implement the projects. This is how MISEREOR, together with its partners, responds to constantly changing challenges, (www.misereor.de, www.misereor.org)

अनुक्रमणिका

- 04-05** पारंपारिक व्यंजन / पाककृती मूल्यवर्धन प्रक्रियेतील शेवटचा दुवा
BAIF
दक्षिण गुजरातमधील पर्यटक आणि शहरी लोकांमध्ये आदिवासी व्यंजनांना प्रोत्साहन/चालना देण्यासाठी 'न्याहरीच्या' माध्यमाने समुदायाच्या मालकीची व त्यांनीच चालवलेली संकल्पना पुढे आणण्याचा प्रयत्न करून आदिवासी स्त्रियांसाठी वैकल्पिक नावीन्यपूर्ण रोजगार स्रोत निर्माण केला गेला.
- 06-07** शेतकरी दैनंदिनी : पर्यावरणीय शेती हाच पुढील मार्ग...
Mr. J. Krishnan, AMEF
इंद्राणी ही महीला शेतकरी आता त्यांच्या शेतीत भुईमूग, नागली नाचणी यांसारख्या पिकांना लागणारे जैविक निविष्टा तसेच वनस्पतीजन्य कीटकनाशक याची प्रात्यक्षिके खूप आनंदाने करत आहेत. तसेच इंद्राणी स्वतः आता पर्यावरणीय शेतीचा प्रसार करण्यासाठी तीन बचत गटातील महिलांना प्रशिक्षण देत आहेत.
- 08-10** आळंबी उद्योग : सक्षमीकरणाचा सामूहिक प्रयत्न
S. Maurya, P. R. Kumar, R. S. Pan and
K. Singh, Bikas Das and C. P. Bhatt
ज्ञान एक शक्ती व सामूहिक कृती एक सामर्थ्य या बळावर या आदिवासी महिलांनी भरभराटी व सबलीकरणाकडे जाणारा स्वतःचा मार्ग बनविला.
- 11-14** परसातील कुक्कुटपालन : एका आदिवासी स्टार्ट अपची यशोगाथा
Kanna K Siripurapu, Aneetha Kanukolanu,
Sabyasachi Das and Chandrasekhar Nemani
स्थानिक जातीच्या कॉंबड्याचे परसबागेतील कुक्कुटपालन हे व्यवस्थापनासाठी कमी जोखमीचे असून गरीब कुटुंबासाठी चांगले उत्पन्न मिळवून देणारे आहे. त्यामध्ये गरिबी दूर करणे, कुपोषण संपविण्याच्या क्षमतेबरोबर रोजगाराच्या संधी निर्माण करण्याची सुद्धा क्षमता आहे.
- 15-16** एकात्मिक मत्स्य शेती : शेती आधारित पारंपारिक उदरनिर्वाह
व्यवस्थेला मूल्यवर्धनाची जोड
Deepa Bisht
एकात्मिक मत्स्य शेती हे एक असे मॉडेल आहे जे पारंपारिक उदरनिर्वाहामध्ये भर घालत आहे. भरीव आर्थिक नफ्याव्यतिरिक्त हे मॉडेल शेतकऱ्यांच्या कुटुंबातील लोकांना अन्न आणि पौष्टिक सुरक्षा देखील प्रदान करते.
- 17-20** उद्योजक महिला
Nirmala Adhikari
नेपाळमधील दांडाफाया गावातील महिलांनी एकत्र समूह तयार करून व सेंट्रीय भाजीपाला उत्पादित करून त्यांचे नुसते उत्पन्नच वाढले नाही तर त्यांना रोजगाराच्या शाश्वत संधी उपलब्ध झाल्या.

पारंपारिक व्यंजन / पाककृती

मूल्यवर्धन प्रक्रियेतील शेवटचा दुवा

BAIF

आदिवासी स्त्रियांच्या नेतृत्वात पारंपरिक स्वदेश खाद्य पदार्थ (व्यंजने) विक्री करण्यासाठी 'न्याहरी'च्या माध्यमाने बायफने दक्षिण गुजरातमधील गावांमध्ये विक्री केंद्र यशस्वीरित्या स्थापन केलेत. दक्षिण गुजरातमधील पर्यटक आणि शहरी लोकांमध्ये आदिवासी व्यंजनांना प्रोत्साहन/चालना देण्यासाठी 'न्याहरीच्या' माध्यमाने समुदायाच्या मालकीची व त्यांनीच चालवलेली संकल्पना पुढे आणण्याचा प्रयत्न करून आदिवासी स्त्रियांसाठी वैकल्पिक नावीन्यपूर्ण रोजगार स्रोत निर्माण केला गेला.

आदिवासी महिलांच्या समूहाद्वारे न्याहरीचे स्टॉल लावून रागी, मसूर, गावराणी मिरच्या व हंगामी जंगली कंद व मुळे यापासून पारंपारिक पद्धतीने शिजविलेले विविध व्यंजने/खाद्य पदार्थ विक्रीसाठी ठेवले जातात. सन २००६ मध्ये क्लसाडजवळील गणपूर गावात पहिले न्याहरी केंद्र सुरू झाले. बायफचे स्थानिक सदस्य पर्यावरणीय आरोग्यावर अभ्यास करताना ही संकल्पना पुढे आली. या अभ्यासाचा एक भाग म्हणून विविध उपक्रम आणि कार्यक्रमांचे नियोजन केले गेले. त्याअंतर्गत स्थानिक समुदायाद्वारे खाल्ल्या जाणारे जंगली अन्नपदार्थांचे मूल्यांकन केले गेले.

पारंपारिक खाद्य पदार्थांची विक्री करण्यासाठी काही महिला गट जसे 'जय अंबे महिला मंडळ' आणि 'बजरंगबली महिला मंडळ' सामूहिकरित्या धाडसाने पुढे आल्यात आणि त्यांची रणनीती यशस्वी झाली. त्यांच्या पहिल्या उपक्रमामुळे त्यांना रु. १२,००० च्या नफ्यामुळे त्यांना आश्चर्याचा धक्का बसला आणि जाणीव झाली की याला अंत नाही. तेव्हा गटांनी विविध कार्यक्रमासाठी घरगुती पारंपारिक खाद्य पुरवठा करायला सुरू केले.

पर्यटकांसाठी २००६ साली यामहिलांनी गणपूर गावात आदिवासी थाळी देणारे पहिले न्याहरी दुकान सुरू केले. पारंपारिक थाळीमध्ये रागीच्या चपात्या (त्याला नागली रोटला म्हणतात) उडदाची दाळ आणि एक स्थानिक वन्य भाजीचा समावेश केला गेला. स्थानिक उत्पादनापासून तयार करण्यात आलेल्या १-२ अतिरिक्त खाद्य पदार्थांसह सेवा देण्याचे न्याहरी महिलांनी ठरविले.

सुयोग्य वातावरण करण्यासाठी आदिवासींच्या सजावटीसह न्याहरीच्या केव्हाची सजावट जाणीवपूर्वक तयार केली गेली. स्वयंपाकाची कौशल्ये स्पष्टपणे प्रदर्शित करताना प्राचीन आणि आधुनिक सांगड घालताना गावाला साजेशी स्वना करण्याची काळजी घेण्यात आली.

न्याहरी उपक्रमामुळे स्थानिक आदिवासी व्यंजने प्रसारित करण्यास मदत झाली.

गणपूर न्याहरी १७ महिलांचा बचत गट चालवित आहे. न्याहरी केंद्र दररोज सरासरी रु. १००० च्या वर गहू कमवत स्वावलंबी पातळीवर पोहोचली. त्यांना एकत्रित जमा नफ्या व्यतिरिक्त प्रत्येकी ५० रु. प्रती व्यक्ती मजुरी मिळत आहे. त्यांनी ६-६-५ लोकांचे तीन गट बनवून दिवस वाटून घेतल्याने प्रत्येकाला फक्त १० दिवसच काम करावे लागते. प्रत्येकाला वेगवेगळी कामे जसे स्वयंपाक, सफाई, मदत करणे इत्यादी वाटून देण्यात आली. खाण्यासाठी ताजे अन्न करण्याव्यतिरिक्त या महिलांनी आजकाल वसुंधरा सहकारी संस्थेच्या वस्तूंच्या विक्रीकरिता मिळकतीतील रु. ५००० गुंतविले आहेत. या फूड कॉर्नरचा हिशेब व नगदी रजिस्टर पाहिल्यावर स्पष्ट होते की, न्याहरी आज चांगला व्यवसाय करीत आहेत. गणपूरच्या गावकऱ्यांनी शेजारच्या खेड्यातील तसेच धकलेल्या प्रवाशांना, ज्यांना आदिवासींच्या विशेषतेची आनंद घेण्याची आवड आहे त्याकरिता निर्माण केलेल्या सेवामुळे गणपूर गाव हे लोकप्रिय पर्यटन ठिकाण बनले आहे.

संपूर्ण उपक्रमात व्यवसायाच्या व्यवस्थापनासाठी अंतर्गत क्षमता वाढविणे, आत्मविश्वास वाढविणे, आदिवासी महिला गटांना आवश्यक प्रशिक्षण देऊन कौशल्ये प्रदान करणे यासारखे खूप खडतर प्रयत्न करून न्याहरी उपक्रमाला व्यवहारिक व्यवसायाचे रूप दिले गेले. बायफने जेथे जेथे शक्य असेल तेथे त्यांना कर्ज किंवा एक रकमी पायाभूत मदत सुद्धा केली.

यातून प्रेरणा घेऊन दक्षिण गुजरातमधील महामार्गांना लागून असलेल्या ७-८ ठिकाणी अशा 'न्याहरी' स्थापन केल्या. पुढे २००८ साली या उपक्रमाची पुनरावृत्ती करण्यासाठी "ग्रामीण आणि आदिवासी समाजातील नावीन्यपूर्ण रोजगारासाठी ग्रामीण भागात आतिथ्य सेवांच्या उपलब्धतेच्या वृद्धीसाठी". बायफने वैचारिक केंद्राची स्थापना केली. या संकल्पनेचे पर्यटकांकडून व स्थानिक लोकांकडून स्वागत झाले. आदिवासी महिलांच्या सशक्तीकरणाने साधन म्हणून याकडे पाहिले जात आहे. सोबतच उत्पन्नाच्या अपेक्षेने आदिवासींच्या परंपरा आणि सक्ती नष्ट होणार नाहीत हे सुद्धा सुनिश्चित करण्यात आले.

एक मॉडेलचा उदय

'न्याहरी' महिला नेतृत्व असलेल्या गटाचे मॉडेल म्हणून उदयास येत आहे. विशेषतः अविकसित प्रदेशातील न वापरात आलेली संसाधने आणि

स्थानिक समुदायांना त्यांचे पारंपरिक अन्न आधारित ज्ञान व कौशल्ये संवर्धित करण्यास न्याहरीच्या यशाकडे उपलब्धी व बक्षीस म्हणूनही पाहिले जाते.

दुसऱ्या बाजूला जगण्यासाठी झगडत असलेल्या अविकसित समाजाच्या समस्यांना तोंड द्यावे लागते. अशा अवस्थेत 'न्याहरी' मॉडेल उपयुक्त ठरले आहे. हे प्रदेश मागासलेले असून आदिवासींमध्ये कुकणा, कोळी, वारली, कोतवालिया, कोलचा आणि नायक यांचा समावेश आहे. या भागातील आदिवासी समुदाय आपल्या अस्तित्वासाठी निरंतर संघर्ष करीत असतात आणि उदरनिर्वाहाचे पर्याय फारच मर्यादित आहेत.

आदिवासी महिलांना त्यांच्या घराजवळ स्वयंरोजगार निर्मिती व्यतिरिक्त आदिवासी आणि बिगर आदिवासी लोकांमध्ये पारंपारिक खाद्य पदार्थांना प्रचलित करण्यासाठी न्याहरीत मदत केली. पर्यटक आदिवासींच्या पौष्टिक आणि चवदार पदार्थांबद्दल जागरूक असून या अनुभवाची तारीफ करतात.

स्थानिक व अन्य स्रोतासाठी मागणीसोबत संसाधन संवर्धनासाठी देखील गरज निर्माण होते. या उपक्रमामुळे विस्थापित न होता स्वतःच्या खेड्यात आदिवासी महिलांना आर्थिक प्रोत्साहन व रोजगार मिळवून देण्याची संधी उपलब्ध झाली. अल्प रोजगार किंवा अर्धवेळ रोजगार म्हणायचे आहे का? म्हणजेच ग्रामीण स्त्रियांकडे जेव्हा घरातील कामे नसतात तेव्हाच त्या व्यावसायिक कामासाठी उपलब्ध असतात. ही कामाची लवचिकता आदिवासी महिलांसाठी फारच उपयुक्त असे.

सामान्य गृहिणीपासून एक यशस्वी उद्योजक स्थानिक समुदायांना त्यांचे पारंपारिक अन्न आधारित ज्ञान व कौशल्य संवर्धित व पुनर्जिवित करण्याचे करदान न्याहरीच्या यशाची उपलब्धी मानली जाते म्हणून सक्षम होणाऱ्या या उत्साहित स्त्रिया मागे वळून पाहणार नाहीत.

BAIF

BAIF Bhawan,
Dr. Manibhai Desai Nagar,
Warje, Pune, Maharashtra - 411058
E-mail : baif@baif.org.in

सदर लेख हा एस.एफ.ए.सी. २०१४ कृषी सुत्र २ येथे पूर्व प्रकाशित असून शेतकरी उत्पादकांच्या यशोगाथा अंतर्गत "शहरी समाजातील आदिवासी पाककूर्तीना प्रोत्साहन देणारा" लेख आहे.

मराठी अनुवाद डॉ. विनोद खडसे

Source : Traditional Cuisine- The last link in enhancing the value chain – LEISA India March 2018.

पर्यावरणीय शेती हाच पुढील मार्ग

इंद्राणी ही तामिळनाडूमधील पेन्नाग्राम तालुक्यातील मंगराई गावची एक छोटी शेतकरी आहे. तिच्याकडे एकूण एक एकर कोरडवाहू शेती आहे. तिचे पती शासकीय नोकरीत रुजू आहेत. त्यामुळे शेतीकडे त्यांचे दुर्लक्ष होत होते. तरीही इंद्राणी शेती करते. त्यांची शेती कोरडवाहू असल्याकारणाने बारमाही शेती न करता खरीप हंगामात पावसाच्या पाण्यावर येणारे धान (भात) व भुईमूग सारखी पिके घेत असे. इंद्राणी ह्यांना पर्यावरणीय शेती म्हणजे काय व ती कशी करावी याची पुरेपूर माहिती नसल्याकारणाने त्या गावपातळीवर असलेल्या कृषी सेवा केंद्रामधील लोक देत तेच रासायनिक निविद्या व फवारणे तसेच तणनाशके वापरून शेती पिकवत असे. अन्य काही पर्याय असेल हे तिला माहितच नव्हते.

इंद्राणी ही महिला केवळ बचत गटाची सदस्यच नाही तर ती चार महिला बचत गट ही चालवते. हे सर्व बचत गट मायराडा (MYRADA) या सामाजिक संस्थेने १२ वर्षांपूर्वी तयार केलेले आहे. संस्थेच्या डायरेक्टर बांडीच्या मिटिंगमध्ये दर महिन्याला होते. इंद्राणी स्थानिक कार्यकर्ता/संचालक या नात्याने त्यांच्या सर्व मिटिंगला आकर्षून उपस्थित राहतात. अशाच एका मिटिंगमध्ये (MYRADA) चे यांनी AMEF या संस्थेने आयोजित केलेल्या शेतकऱ्यांच्या शेती शाळेचे महत्त्व व फायदे सांगितले. AMEF ही एक सामाजिक संस्था आहे. संस्था इंद्राणी ह्यांच्या शेजारीलच गावांमध्ये काम करत आहे आणि ह्या संस्थेने आयोजित केलेल्या कार्यक्रमात शेतकऱ्यांच्या पर्यावरणीय शेती शाळेचे अनुभव ऐकता इंद्राणी यांच्या असे लक्षात आले की त्यांच्या शेतीतून त्यांना जितके मिळाले पाहिजे तितके उत्पन्न मिळत नाही. तेव्हा पहिल्यांदाच तिला माहिती झाली की पर्यावरणीय दृष्टिकोनातूनही शेती करता येते. त्यानंतर त्यांनी पर्यावरणीय शेती कशी करावी याची माहिती घेण्यास सुरुवात केली. ज्या महिलांना प्रशिक्षण मिळाले होते. त्यांच्याकडून मदत घेऊन इंद्राणीने पर्यावरणीय शेती करण्याचे ठरविले.

सन २०१५ मध्ये जेव्हा AMEF या संस्थेने इंद्राणी यांच्या गावामध्ये येऊन तेथील शेतकऱ्यांना पर्यावरणीय शेती कशी करावी याची माहिती देण्यास सुरुवात केली तेव्हा इंद्राणी हिनेच प्रथम पुढाकार घेतला. त्यानंतर प्रत्येक शेती शाळेत सहभाग घेऊन पर्यावरणीय शेती कशी करावी याबद्दलचा अभ्यास केला. अशा खूप सान्या शेती शाळेतील अभ्यास व त्याच्यासोबत स्वतःच्या शेतीत प्रात्यक्षिक करता करता इंद्राणी यांच्या

मनात आता एक विश्वास निर्माण झाला होता की त्या आता त्यांना शेतीत येणारी कोणतीही अडचण त्या सहजपणे ओळखून त्यावर उपाययोजना करू शकतात. त्यांनी पर्यावरणीय शेती पद्धतीप्रमाणे वनस्पतीजन्य कीटकनाशके तयार करून वापरणे, पिवळे चिपकू सापळे शेतीत लावणे जेणेकरून पिकांवर येणारी रस शोषक कीटके व अळ्या यांचे प्रमाण कमी होईल, तसेच त्यांनी भुईमूग पिकामध्ये उगवलेली करडई कापली नाही त्यामुळे भुईमूगमध्ये येणारे तणाचे नियंत्रण झाले. इंद्राणी यांनी रासायनिक खताला पर्यायी जैविक खतांचा मात्रा वापरण्यास सुरुवात केली व त्यानंतर त्यांच्या शेतीवर होणाऱ्या एकूण खर्चातही घट होण्यास मदत झाली. इंद्राणी ह्या असेही म्हणतात कि 'मी माझ्या शेतीत वापरत असलेले वनस्पतीजन्य कीटकनाशक, पिवळे चिपकू सापळे तसेच अर्क स्वतः तयार करते. मी पूर्णपणे रासायनिक निविद्या तसेच कीटकनाशक यांचा वापर बंद केला आहे. कारण त्यासाठी प्रती एकर आठ ते दहा हजार रुपयांचा खर्च करावा लागत होता. पण आता मला पर्यावरणीय शेतीत लागणारे जैविक निविद्या व कीटकनाशक तयार करण्यास जवळपास चार हजार रुपये खर्च होत आहे त्यामुळे तीन ते चार हजार प्रती एकर माझे बचत होत आहे.'

सन २०१६ मध्ये पडलेल्या दुष्काळामध्ये इंद्राणी ह्यांचे पीक बचावले होते त्यास एकमेव कारण म्हणजे शेतीमध्ये जैविक निविद्याचा वापर इंद्राणी ह्यांना जैविक शेतीचे तसेच माती व मातीमधील ओलाव्याचे संवर्धन करणे किती महत्त्वाचे आहे हे समजले होते आणि त्यामुळेच त्यांनी त्यांच्या जमिनीत हिरवळी खते म्हणजे करडई कापून न टाकता तशीच जमिनीत गाडली त्यामुळे जमिनीत सूक्ष्म अन्नद्रव्यांचे प्रमाण जमिनीत वाढण्यास मदत झाली. त्याचबरोबर जमिनीला जैविक व वनस्पतीजन्य खतांची मात्रा दिल्याने व उताराला आडवी नांगरणी करून पिकाची पेरणी केल्याने पावसाचे पाणी जमिनीत वाहून न जाता ते जमिनीतच मुरण्यास मदत झाली. पर्यायी जमिनीतील ओलावा टिकून ठेवता आला. इंद्राणी ह्यांनी असेही सांगितले की, 'जेव्हा पिकाची वाढीची अवस्था सुरु झाली म्हणजे भुईमूगाचे पीक फुलावर येऊन जमिनीत शेंगा धरण्याची वेळ आली तेव्हाच नेमके जमिनीतील पाण्याचे प्रमाण कमी झाल्याने पिकांच्या वाढीसाठी आवश्यक असणारा ओलावा पिकाला मिळाला नाही आणि त्यामुळेच इतर सर्व शेतकऱ्यांच्या हातातून त्यांचे पीक गेले. पण इतर सर्व शेतकऱ्यांच्या तुलनेत अशाही अवस्थेत माझे भुईमूगाचे पीक ५०% ते

श्रीमती इंद्रानी पर्यावरणीय शेतीचा सराव करताना आपल्या शेतात

६०% बचावले व त्यातून उत्पन्नही मिळाले. इतर सर्वांच्या तुलनेत मला फक्त ४०-५०% एकूण उत्पन्नात घट झाली होती.

इंद्राणी ही महिला शेतकरी आता त्यांच्या शेतीत भुईमूग, नगली नाचणी यांसारख्या पिकांना लागणारे जैविक निविष्टा तसेच वनस्पतीजन्य कीटकनाशक याची प्रात्यक्षिके खूप आमंदाने करत आहेत. तसेच इंद्राणी स्वतः अज्ञात पर्यावरणीय शेतीचा प्रसार करण्यासाठी तीन बचत गटातील महिलांना प्रशिक्षण देत आहेत. तसेच त्यांचे अनुभव गावातील ग्रामसभा व ग्रामपंचायत मिटिंगमध्ये मांडत आहेत. पर्यावरणीय शेतीचे महत्त्व सांगण्याचा प्रयत्न करत आहेत. इंद्राणी आता पूर्ण विस्वासाने म्हणत

आहेत की, प्रत्येक जमिनीत पर्यावरणीय शेती केली तरच आपण आपल्या गावांमधील स्वच्छ आणि सुंदर व आरोग्यवर्धक पर्यावरण पूर्ववत करू शकतो.

श्रीमती इंद्राणी यांना ९९४३३१६२४९ यावर संपर्क करू शकता.

The writeup has been developed by

Mr. J. Krishnan, AMEF

Email : krish72oxygen@gmail.com

मराठी अनुवाद : पूजा पाटील

Source : Ecological Farming is the way forward – LEISA India, September, 2018.

आळंबी उद्योग

सक्षमीकरणाचा सामूहिक प्रयत्न

S. Maurya, P. R. Kumar, R. S. Pan and K. Singh, Bikas Das and C. P. Bhatt

ही कथा आहे एका आदिवासी समुदायाची. त्रासदायक जीवन ते भरभराटीचे जीवन अशा परिवर्तनाची. निराधारपणापासून आर्थिक सक्षमतेच्या प्रवासाची. ज्ञान एक शक्ती व सामूहिक कृती एक सामर्थ्य या बळावर या आदिवासी महिलांनी भरभराटी व सबलीकरणाकडे जाणारा स्वतःचा मार्ग बनविला.

दुमका जिल्ह्यातील दुमका व जामा तालुक्यातील दुर्गम भागातील ८ गावातील आदिवासी लोक उपजीविकेसाठी पिके व इतर छोट्या-मोठ्या उद्योगावर अवलंबून रहात होते. सखल भागात तांदुळाचे उत्पादन प्रामुख्याने खाण्यासाठी वापरले जाई व काही प्रमाणात प्रक्रिया करून हत्तीया (स्थानिक दारू) नावाचे पेय तयार केले जात असे. मूग, उडीद, चवळी, हरभरा यासारखी कडधान्ये तसेच तीळ, सरसो, कला तील यासारख्या काटक तेलबिया यांचे देखील नैसर्गिक पद्धतीने धनाच्या किंवा भाजी पाल्याच्या पिकासोबत उत्पादन ते घेत असत. अशी पारंपारिक शेती पद्धतीमुळे त्यांच्या आहारामध्ये पोषक तत्त्वे सामावलेली असत. भाज्या व जंगलातून जमा केलेली महुआ फुले व लाख विकून ते त्यांचा पैसा करीत. तेंडूची पाने, महुआ व फळसाची पाने यांच्या पत्रावळी बनवून विकणे हा त्यांचा पैसे मिळवण्याचा धंदा होता.

स्थानिक समूह पारंपारिक तांदुळाचे उत्पादन घेत असे व त्यासोबत विविध प्रकारच्या भाज्या (भोपळा, भोपळावर्गीय भाज्या, घोसाळी, दोडके,) यांचेही उत्पादन घेतले जात असे. हा भाग तसा दुर्गम असल्याने समाजातील इतर घटकांचा तसा प्रभाव नव्हता आणि त्यामुळेच येथील लोक त्यांच्या परंपरागत पद्धतीनेच पिकांचे उत्पादन घेत होते. २००९-१० मध्ये National Agricultural Innovation Project (NAIP) मार्फत स्थानिक लोकांची उपजीविका सुधारण्यासाठी शेती आधारित काही प्रयोग सुरू केले.

ग्रामसभेच्या माध्यमातून शेतकऱ्यांशी परिचय करून घेतला. सुरुवातीलाच असे लक्षात आले की शेतकरी भाजी पाल्यासाठी नर्सरी बनवत नाहीत. त्या ऐकजी सखळ बिया पेरून ते पिके घेत होते. पावसाळ्यातच ह्या भाज्या पिकवल्या जात असल्यामुळे एक तर उरविक हंगामामध्येच सर्व भाज्या तयार व्हायच्या. शिवाय पावसाच्या जोरामुळे,

मशरूमध्ये सामूहिक उत्पादन व विक्री

कुरशीजन्य रोगाची लागण झाल्यामुळे व काही वेळा पाऊस न पडल्याने नाजूक रोपांचे नुकसान व्हायचे. एकाच ठराविक हंगामात सर्व भाज्या विक्रीला उपलब्ध असल्यामुळे विक्रीची किंमत खूपच कमी येत असे. शिवाय लोकांना बिगर हंगामी पिके व नर्सरीबद्दल फारसे माहिती नव्हते. म्हणून प्रशिक्षणाच्या हेतूने प्रत्येक गावात एक नर्सरी बनवली गेली. गावातील सर्वच शेतकरी प्रशिक्षणात व नर्सरी बांधण्यात सहभागी झाले. सर्वांनी मिळून नर्सरी उभारणे हा त्या लोकांचा पहिला गट शेतीचा प्रयोग होता. मोठ्या प्रमाणात नर्सरी उभारणे व सांभाळणेच्या अनुभवासोबतच त्यांच्या शेतात लावण्यासाठी विविध भाज्यांची व इतर पिकांची रोपे देखील उपलब्ध झाली. या नवीन पद्धतीमुळे शेतकऱ्यांना बिगर हंगामात पिके घेण्याची उत्सुकता झाली व त्यांनी तशी सुरुवात पण केली.

सगळेही गावात लिलमुनी सोरेनच्या मार्गदर्शनाखाली ९ महिलांनी ऑयस्टर मशरूमचे उत्पादन घेतले. ५०० चौंसू फूट जागा असलेल्या मांडवात मशरूमचे उत्पादन घेता येते. पहिली लागवड मार्च महिन्याच्या पहिल्या आठवड्यात यशस्वीपणे केली व त्यानंतर सप्टेंबरपर्यंत प्रत्येक २० दिवसांनी नवीन बॅचची लागवड केली गेली. प्रत्येक बॅच ४० दिवसानंतर काढणीसाठी तयार होते. प्रत्येकी ६०० बॅचनुसार एकूण १० बॅचचे उत्पादन घेतले गेले. एका बॅचमध्ये साधारणतः ४०० किलो उत्पादन मिळाले. १४० रुपये प्रती किलो दराने एक बॅचच्या उत्पादनातून सुमारे ६३००० रुपये उत्पन्न मिळाले. प्रती बॅच ६०० बॅचनुसार लागत खर्च २५५०० रुपये येतो. यामध्ये इतर निविडाचा (जागेचे भाडे, गटाच्या सदस्यांनी घेतलेली मेहनत, मजुरी आणि वीज) इ. खर्च धरलेला आहे. याचा अर्थ एका बॅचचा निव्वळ नफा ३७५०० रुपयेपर्यंत जातो. या सामूहिक उपक्रमामध्ये प्रत्येक महिला प्रतिनिधीला ४१६७ रुपये मिळतात. यापैकी ४०% स्वकम गटाच्या बचतीमध्ये जमा होते. आता लिलमुनी सोरेनला आता स्थानिक प्रशिक्षक म्हणून ओळखले जात आहे. संधाली बोली भाषेत ती इतर महिलांना प्रशिक्षण देत असते. प्रशिक्षण देऊन ती दरमहा ४०० रुपये कमावत आहे.

भाताचे पीक घेतल्यानंतर टोमेटो, वांगी, मिरची व काकडीवर्गीय भाज्यांची रोपे बनवायला शेतकरी शिकले. बिगर हंगामामध्ये प्लास्टिक चे ट्रे अथवा पोलिटनेल मध्ये रोपे बनवू लागले. रोपे आजूबाजूच्या शेतकऱ्यांना विकू लागले. हा त्यांचा अगदी पहिला व्यावसायिक उपक्रम ठरला. थोडासा छोटा का असेना पण तो उत्साह वाढवणारा अनुभव ठरला. अशा प्रकारे वाढीव उत्पादन झाल्यामुळे शेतकरी पुढील प्रक्रियेसाठी तयार झाले.

मशरूम उत्पादन

अन्न म्हणून खाण्यायोग्य जंगलामध्ये उगवणारी मशरूम लोकांना माहीत होते. अशी मशरूम ते जंगलातून गोळा करून आपल्या आहारात घेत

असत. जास्त असतील तर आजूबाजूच्या आठवडी बाजारात (गुहीयाजोरी, दुमका, बडा पलानी व कोरल बाजार) ते ८० ते १०० रुपये किलो भावाने विकत असत. पण मशरूमची शेती करणे त्यांना नवीन होते. NAIP च्या पाठिंब्यामुळे मशरूम शेती करण्याचे कौशल्य आत्मसात केले आणि तशी पहिल्यांदाच आपापल्या घरात मशरूम पिकवण्याचा प्रयत्न केला. अगदी पहिल्या प्रयत्नातच निर्माण झालेल्या मशरूमला शेजारच्या तालुका बाजारात (दुमका, गुहीयाजोरी आणि जमतारा) चांगली मागणी आली. यावेळी मशरूम १२० ते १४० रुपये किलो या भावाने विकली गेली. शेतकऱ्यांचा आत्मविश्वास वाढला आणि हा व्यवसाय अजून वाढवायचा असे त्यांनी ठरवले. अशा पद्धतीने १० गावातील सुमारे ७०० ते ८०० महिला शेतकऱ्यांना प्रशिक्षण दिले गेले. एकेक दिवसाची प्रशिक्षणे प्रत्येक गावामध्ये घेतली. प्रशिक्षणानंतर लगेच (२००९-१०) गावात साधारणतः १० ते २०० महिलांनी मशरूमची लागवड केली. पहिल्या हंगामानंतर फक्त ५० महिलांनी मशरूम लागवड चालू ठेवली पण इतर महिलांची शेत कमी असल्याने व लागतीसाठी लागणारे वस्तू सहज उपलब्ध नसल्याने त्यांनी मशरूम लागवड बंद केली. एरवी भात पिकाची काढणी झाल्यानंतर ही कुटुंबे रोजगाराच्या शोधात स्थलांतर करतात. सुमारे २०-२५ कुटुंबे रोजगाराच्या शोधात बाहेरगावी न जाता गावातच राहण्यासाठी तयार झाले व त्यांना मशरूम लागवडीसाठी प्रकल्पातून सहाय्य दिले गेले. सुरुवातीला या महिलांनी स्वतंत्र आपल्या घरामध्ये उत्पादन घेतले व विक्रीसुद्धा स्वतंत्रपणेच केली. मग एक दोन उत्पादन साखळीनंतर उत्पादन जरी स्वतंत्र घेतले तरी विक्री मात्र एकत्रच करू लागले.

सामूहिक उपक्रमाकडे

सन २०११ पासून मात्र मशरूम लागवड एकत्र सामूहिक पद्धतीने करण्याचे ठरवले. सर्वांनी आपापले संसाधने जमा केली आणि व्यावसायिक दृष्टिकोनातून मशरूम उत्पादन करण्याचे ठरले. एकत्रित उद्योग केल्याने मशरूमचे धर बनवणे, अळंबी अंडी खरेदी करणे, धर व्यवस्थित राखण्यासाठी पुरेशी जागा बनवणे, बाजारपर्यंत माल घेऊन जाणे व तेथे माल नीट लावणे इ. खर्चात कपात होऊ शकते असे सर्वांना वाटले. सामूहिक उद्योगामुळे साधनसामुग्री व मजुरीरचवा खर्च देखील कमी येऊ लागला. प्रोध चेंबर प्रत्येकाने न बनवता सर्वांसाठी एकच चेंबर वापरता येऊ लागला. तसेच साठवणूक व बॅग भरण्यासाठी वेगवेगळी जागा असण्याची गरज नाही. त्यामुळे जागा व लागणारे इतर भांडवल व मजुरी वाचली. अशा पद्धतीने एकंदरीत सामूहिक मशरूम उत्पादन प्रणालीमुळे संचालनासाठी लागणारा खर्च कमी झाला.

स्वतःहून आपल्या लहान (४-५ सदस्य) गटामध्ये किंवा मोठ्या (१६-२० सदस्य) गटामध्ये एकत्र येऊन मशरूमचे उत्पादन घेणे व विक्री करणे सुरू केले. अगदी पहिला बचत गट NAIP च्या सपोर्टनी तयार केला

होता. नंतर असे अनेक गट त्यांनी स्वतःहून बनवले व उपक्रम राबवला. प्रत्येक सदस्य वाटून घेतलेली कामे करित आहेत. स्थानिक पातळीवर उपलब्ध असलेले भाताचे तानस वापरून घर बनवणे, बाजारात घेऊन जाणे, विक्री करणे अशी विविध कामांचे गटातील सदस्यांमध्ये वाटप केलेले आहेत. एकंदर गटाचे उत्तम व्यवस्थापन या बाबतीत देखील प्रशिक्षण दिले गेले.

NAIP कार्यक्रमांतर्गत या गटाना सतत मदत मिळाली. अळंबी अंडी पुखटा, बुरशी नाशके, बेक्रेटीया नाशके तसेच माल ठेवण्यासाठी वापरायच्या प्लास्टिक पिशव्या अशा प्रकारच्या निविष्टांचा पुरवठा केला गेला. गरजेनुसार कॅल्शियम कॅबॉनेटचा पुरवठा देखील केला गेला. हा उद्योग कुडाच्या व मातीच्या मांडवामध्ये केला जात होता म्हणून NAIP ने वरून झाकून घेण्यासाठी मोठे प्लास्टिक शीट देखील दिले होते.

पाच सदस्यांच्या गटाचे सरासरी उत्पादन ४० किलो इतके होते. त्यापैकी २० ते २५ टक्के कुटुंबाच्या वापरासाठी ठेऊन बाकी सर्व विक्री केले जाते. घरी वापरण्यात आलेल्या मालाच्या नोंदी प्रत्येकाच्या रजिस्टरमध्ये ठेऊन ठेवण्याच्या मालाची रक्कम त्या कुटुंबाच्या लाभांशमधून कमी केला जातो. दरवर्षी घरातील भोजनामध्ये आळंबीचा वाटा १६ किलोवरून ३६ किलो इतका वाढला. पूर्वी हे लोक मशरूम आपल्या आहारात घेत होते. पण ते जंगलातून गोळा करून आणले जात होते तेही केवळ पावसाळ्यातच. पण आता आळंबीचे खास उत्पादन घेतले जात असल्यामुळे वर्षातील बरेच दिवस मशरूम त्यांच्या आहारात असते.

स्वतंत्रपणे शेतकरी आपापला माल विकत होते तेव्हा त्यांना स्थानिक बाजारच उपलब्ध होता आणि म्हणून त्यांना दर देखील कमी मिळायचा (१०० ते १२० रुपये प्रती किलो). शिवाय प्रत्येकाचा वाहतूक खर्च, माल भरून ठेवण्याच्या पिशव्या, मजुरी व देखभाल इ.चा खर्च वाढीव असायचा. पण सर्वांचा माल एकत्र करून त्यांना मोठ्या शहरात (दुमका, जमतारा, साहेबगंज) विक्रीसाठी घेऊन गेल्यामुळे भाव जास्त (१४० ते १६० रुपये प्रती किलो) मिळू लागला. या शिवाय सुमारे ८०% खर्च वाचू लागला. २०१०-११ मध्ये गटाने १,४०,००० रुपये मशरूम विकून मिळवले. विक्री करून आलेले पैसे गटाच्या बँक खात्यात जमा होतात व फिरते भांडवल म्हणून वापरतात. सदस्यांना गरजेच्या वेळी कर्ज देखील दिले जाते. सध्या गट १०० आळंबी अंडी पाकिटे घेतत. यामध्ये ३०० केसेस दरमहा तयार होतात. बाजारभाव सतत वाढतच असल्याने गटाला बऱ्यापैकी पैसा मिळत आहे. सरासरी महिन्याला ३०००० रुपये गटाला मिळतात.

मशरूम उत्पादन एक उद्योग म्हणून उभा राहिल्यामुळे आदिवासींच्या कुटुंबात पोषक आहाराची हमी निर्माण झाली, बऱ्यापैकी रोजगार उपलब्ध झाला, कुटुंबाचे उत्पन्न वाढले आणि बाहेरगावी रोजगारासाठी जाणे थांबले.

शाश्वत उपक्रमाकडे वाटचाल

मशरूम उत्पादन एक उद्योग म्हणून उभा राहिल्यामुळे आदिवासींच्या कुटुंबात पोषक आहाराची हमी निर्माण झाली, बऱ्यापैकी रोजगार उपलब्ध झाला, कुटुंबाचे उत्पन्न वाढले आणि रोजगारासाठी बाहेरगावी स्थलांतर थांबले. सामूहिक उत्पादन व विक्री यामुळे आदिवासी लोकांना बरेच फायदे मिळाल्याचा अनुभव आला. यामध्ये सर्वांचाच विजय झाला हे अधोरेखित झाले.

या प्रक्रियेमध्ये NAIP प्रकल्पाचा मोठा वाटा राहिला. महिलांना प्रोत्साहित करणे, त्यांच्या अभ्यास भेटी घडवून आणणे, त्यांच्यासाठी प्रात्याशिके करणे, प्रशिक्षणे आयोजित करणे, गरजेनुसार सतत मदत, सहयोग करणे व त्यांच्या पाठीशी राहणे NAIP ने सततयाने केले आहे. NAIP प्रकल्प २०११ ला बंद केल्यानंतर सुद्धा NAIP ने हा सहयोग २०१४-१५ पर्यंत सुरू ठेवला होता. काही अत्यावश्यक मदत तर २०१६-१७ पर्यंत दिल्या. परंतु आता उत्पादन प्रक्रिया आत्मनिर्भर झाली आहे. चांगली मिळकत झाल्यामुळे गटांनी त्यांचे कामकाज सुधारले. व्यवसायासाठीची साधनसामुग्री, जागा, शेड, साठवणुकीची व्यवस्था, चेम्बर्स या सर्वांमध्ये सुधारणा केल्या. भाताचे तानस बारीक करण्यासाठी गटांनी कडबा कातर विकत घेतले. १० गांवांमध्ये असे १० कडबा कातर आहेत.

वैयक्तिक छोटे व घरगुती उत्पादन व विक्रीची सुरुवात करून आता ह्याच महिलांनी बचत गटाच्या माध्यमातून सामूहिक उद्योग निर्माण केले आहेत. यामुळे त्यांचे राहणीमान सुद्धा सुधारले. काहींनी आपल्या घरावर सिमेंटचे छत टाकले तर काहींनी घरात टेलीव्हिजन घेतले ही एक प्रकारचे समृद्धीची उदाहरणे आहेत.

Priya Ranjan Kumar
Principle Scientist (plant breeding)
ICAR-RCER Research Center
PO: Rajaulatu Plandu,
Ranchi 834010 Jharkhand.
Email: ourprk@gmail.com

मराठी अनुवाद: दत्ता पाटील

Source: *Mushroom enterprise- A Collective effort towards empowerment - LEISA India September 2018.*

परसातील कुक्कुटपालन

एका आदिवासी स्टार्ट अपची यशोगाथा

Kanna K Siripurapu, Aneetha Kanukolanu,
Sabyasachi Das and Chandrasekhar Nemani

स्थानिक जातीच्या कोंबड्यांचे परसबागेतील कुक्कुटपालन हे व्यवस्थापनासाठी कमी जोखमीचे असून गरीब कुटुंबासाठी चांगले उत्पन्न मिळवून देणारे आहे. त्यामध्ये गस्बिी दूर करणे, कुपोषण संपविण्याच्या क्षमतेबरोबर रोजगाराच्या संधी निर्माण करण्याची सुद्धा क्षमता आहे. बाहेरील अल्प आधारांने सुरू केलेल्या लहान शेती उद्योगामुळे आंध्र प्रदेशातील आदिवासी समुदायाने आरोग्य व उपजीविका सुधारू शकते हे दाखवून दिले आहे.

परसातील कुक्कुटपालन हे व्यवस्थापनास सोपे असून चांगले उत्पन्न देते. परंपरेने चालत आलेल्या घरगुती कुक्कुटपालनात (Backyard Poultry) स्थानिक प्रजाती तिथल्या हवामानाशी जुळवून घेत असल्यामुळे देशातील अंडी व कोंबडीच्या मासांची जेवढी मागणी आहे त्याच्या सुमारे ७०% पुरवठा घरगुती कोंबडी पालनातून होत आहे. पण गेल्या तीन दशकात हायब्रीड जातीच्या कोंबड्यांची व्यापारी पद्धतीने कोंबडी पालन मोठ्या प्रमाणात व खूप झपाट्याने होताना दिसत आहे. खरं तर हा आधुनिक पोल्ट्री पद्धतीचा व्यवसाय संपूर्ण जगातच मोठ्या प्रमाणात फोफावताना दिसतो. अर्थात यामध्ये मोठ्या प्रमाणावर क्रॉसब्रीड होत असते. त्यामुळे कोंबडीचे मांस व अंड्याचे उत्पादन मोठ्या

प्रमाणात देशामध्ये वाढत आहे. या प्रक्रियेचे आरोग्य व पर्यावरणावर गंभीर, विपरीत परिणाम क्रमप्राप्त आहे.

परसातील कुक्कुटपालन कार्यक्रम

भारतात अजूनही व्यापक प्रमाणात लहान स्वरूपात व अनेकदा मोकळ्या वाकरणाऱ्या परसातील कुक्कुटपालन व्यवस्थापन आढळते. परसातील कुक्कुटपालनामध्ये फार मोठी क्षमता आहे. ही पद्धत लहान व सीमांत शेतकऱ्यांचे उत्पन्न व पोषण वाढविण्यासाठी परिपूर्ण आहे. हेच मॉडेल एकतर व्यापारी तत्त्वावर वाढवावे किंवा लहान व सीमांतिक शेतकऱ्यांना सामावून घेऊन एकात्मिक पद्धतीने वाढवावे. विशेषतः कोरडवाहू शेती क्षेत्रामध्ये याचा उपयोग होईल.

परसातील कुक्कुटपालन हे व्यवस्थापनास सोपे असून चांगले उत्पन्न देते.

या संदर्भात २०१६ मध्ये आंध्र प्रदेश सरकारच्या पशु संवर्धन विभाग व आदिवासी विकास विभागाद्वारे १३००० आदिवासी कुटुंबांचे उत्पन्न व पोषण सुधारण्याचे उद्दिष्ट ठेवून 'ग्रामीण, देशी घरगुती कुक्कुटपालन' ही योजना तयार केली.

यात उत्पादन पद्धती, लसीकरण व आरोग्य सुविधा, प्रजनन केंद्रे व सीआयजी (Common Interest Group - CIG) पोल्ट्री भांडवल उभारणी ह्यावरून क्लस्टर निहाय लक्ष केंद्रित करण्यावर भर होता.

वासन (Wassan) ह्या अग्रणी तांत्रिक संस्थेद्वारे (LTA - Lead Technical Agency) हा कार्यक्रम श्रीकाकुलम, वायशीअनागराम, विशाखापटनम, पूर्व व पश्चिम गोदावरी ह्या ५ जिल्ह्यात १२९ समुहात सुरू करण्यात आला होता.

सदर लेख हा पेडाकोडापल्ली या विशाखापटनम जिल्ह्यातील गावांमध्ये राबवलेल्या ह्या प्रकल्पाचा अनुभव प्रदर्शित करित आहे.

पुढाकार (The Initiative) - एक सुरवात

पेडाकोडापल्ली हे १०२ घरांचे पेडबायालु मंडळातील एक गाव आहे. त्यापैकी बहुतांश लोक गरीब असून ते उपजीविकेसाठी शेती व रोजगारी ह्यावर अवलंबून आहेत. पूर्वी त्यातील काही कुटुंबे हे त्यांच्या पसात कुक्कुटपालन करित होते. स्थानिक कोंबड्यांच्या प्रजातींचा पुरवठा नसणे, रात्रीचा योग्य निवारा नसल्यामुळे, कोंबड्यांची सुरक्षा नसल्यामुळे, अज्ञान व आरोग्याच्या सोयीच्या अभावामुळे पक्षांमध्ये मोठ्या प्रमाणात असलेली मरतुकी... इ. विविध कारणांमुळे त्यांनी पसातील

कुक्कुटपालन बंद केले. त्यानंतर हा समुदाय त्यांचा खाण्यासाठी ब्रायलर चिकनचे मांस व अंडी ह्यासाठी व्यावसायिक उत्पादनावर अवलंबून राहिला

२०१६ च्या दुसऱ्या सहामाहीत वासन संस्थेने लाया (Laya) ह्या स्थानिक एनजीओच्या सहकार्याने ह्या गावात काम करणे सुरू केले. BYP (Backyard Poultry Progra) परसातील कुक्कुटपालन ह्याविषयी सविस्तर माहिती देण्यासाठी महिला व स्वयंसहायता गटांसोबत बैठका घेण्यात आल्या. परिणामी कॉमन इंटरेस्ट ग्रुप्स (CIG) तयार करण्यात आले. याकरिता सर्व सभासदांसाठी ३०० रुपये अनिवार्य करण्यात आले. ज्यामध्ये १०० रुपये सभासद नोंदणी फी व उरलेले २०० रुपये हे पक्षांच्या आरोग्य सेवेसाठी आगाऊ जमा करण्यात आले. प्रत्येक CIG ला ३००० रुपयांचे सहाय्य (२७०० रुपये कोंबड्यांसाठी रात्रीचा निवारा बांधण्यासाठी व ३०० रुपये ४५ दिवसांची ५ पिढे विकत घेण्यासाठी) पसातील कुक्कुटपालन सुरू करण्यासाठी देण्यात आले.

परसातील कुक्कुट प्रजनन केंद्र

स्थानिक CIG सदस्यांना स्थानिक पातळीवर देशी कोंबड्यांचा पुरवठा करण्यासाठी एक प्रजनन केंद्र स्थापन करण्यात आले. श्री. कोडा अल्बाईडोरा, पेडाकोडापल्ली गावातील CIG च्या एका सदस्यांनी बँक यार्ड पोल्ट्री ब्रीडर फार्म स्थापण्याची व CIG सदस्यांना कोंबड्यांची पिढे पुरविण्याची मदत देऊ केली.

CIG बैठकीदरम्यान पेडाकोडापल्ली गावातील महिलांना पसातील कुक्कुटपालनाच्या कार्यदळविषयी शिक्षित करताना

कोडा यांनी त्यांच्या शेतापैकी १/२ एकर जमीन ह्यासाठी देऊ केली. त्यांनी प्रजनन केंद्र स्थापन करण्यासाठी स्वतः ३०,००० रुपये दिले तर प्रकल्पातून ९५,५०० रुपयांचे अर्थसहाय्य करण्यात आले. ही रक्कम शेड व पेनचे बांधकाम, कूपन, पाणी व खाद्य डिसपेंसर, पक्षी व एका वर्षाचे खाद्य विकत घेण्यासाठी वापरण्यात आली. ही प्रक्रिया २०१६ च्या दुसऱ्या सहामाहीत सुरू करण्यात आली. ती पूर्ण होण्यासाठी जवळपास ६ महिन्यांचा कालावधी लागला. बीवायपी (BYP - बॅक यार्ड पोल्ट्री) प्रजनन केंद्र हे मे १०१७ मध्ये ६० पक्ष्यांचे वितरण करून सुरू झाले.

बीवायपी प्रजनन केंद्र हे मूळ देशी कोंबड्यांच्या वाणाचे उत्पादन व स्थानिक पुरवठा ह्यामुळे परिवर्तनास सहाय्यक ठरले. कोडा ह्यांनी आजपर्यंत ४८० एक महिन्यांचे पिल्ले ८६ सीआयजी सदस्यांना ८० रुपये प्रती पिल्लू याप्रमाणे विकले. प्रत्येक कुटुंबाने ५-१० कोंबड्या त्यांच्या परसात वाढविल्या.

प्रशिक्षित अर्ध व्यावसायिकांनी (Pra-Veterinarians)

आरोग्य सेवा पुरविल्यामुळे कोंबड्यांचे मरतुकीचे प्रमाण शून्यावर आले.

एक आदिवासी महिला आपल्या परसात कोंबड्यांचे व्यवस्थापन करतांना

सीआयजी सदस्यांन्यतिविक्रित देशी कोंबड्या ह्या स्थानिक बाजारात सुद्धा विकल्या. जवळपास ४५ काळी पिल्ले व ११ कोंबड्या विकल्या. ज्यामुळे ११६५० रुपयांचे उत्पन्न मिळाले. अंडी मात्र काहीच निवडक ग्राहकांना विकली. कारण कोडा ह्यांनी अंड्यापेक्षा पिल्ले विकण्याला प्राधान्य दिले. २०१७ मध्ये कोडा ह्यांचे कुटुंबाचे ६५% उत्पन्न हे प्रजनन केंद्राद्वारे मिळाले.

आरोग्य सेवा व इतर सेवांची उपलब्धता

जवळचे शासकीय पशू चिकित्सालय हे पडेऊ इथे होते जे गावापासून १५ कि.मी. दूर असल्यामुळे स्थानिक लोकांना त्याचा लाभ घेता येत नव्हता. ह्या समस्येवर उपाय म्हणून त्यांनी स्थानिक पशू चिकित्सा सेवक प्रशिक्षित करण्याचे ठरविले. निवडक सदस्यांना प्रामुख्याने महिलांना २-३ दिवसीय कोंबड्या व इतर पशूंच्या आरोग्यसेवांचे प्रशिक्षण देण्यात आले. स्थानिक पशू चिकित्सालयाचे पशू चिकित्सक, सहाय्यकारी संस्था व ह्यांनी प्रशिक्षकांची भूमिका निभावली.

प्रशिक्षित पशू चिकित्सा सेवकांनी समुदायाला पशू आरोग्य सेवा देण्यास सुरू केलेल्या दोन पशू चिकित्सा सेवक हे प्रत्येकी १०० कुटुंबाला

प्रत्येक टीम कडून कोंबड्याची मिले घेतांना महिला

आपल्या सेवा देतात. त्यांना त्यांच्या सेवेचे प्रत्येकी २ रुपये मिळतात. याद्वारे स्थानिक लोकांना रोजगार उपलब्ध झाला. पक्षांना रोग किंवा लागण झाल्यास त्यांच्या उपचारांसाठी प्रत्येकी २ रुपये हे सदस्यांच्या आगाऊ जमा केलेल्या (२०० रुपये नोंदणीच्या वेळेस दिलेले) रकमेतून वजा केले जातात. सदस्यांना जमा रक्कम संपल्यास त्यामध्ये पुन्हा रक्कम जमा करावी लागते. पशु चिकित्सकांची उपलब्धता व निर्देशित आरोग्य सेवा पद्धती अवलंबिल्यामुळे कोंबड्यांच्या मरतुकीमध्ये फार मोठ्या प्रमाणात घट झाली.

आरोग्यविषयक व चांगल्या प्रबंधनाच्या पद्धतीची माहिती व ज्ञान या संस्थाद्वारे उपलब्ध झाले. यासोबतच समविचारी व्यक्ती, मित्र ह्यांचेमार्फत देखील सदस्यांना माहिती मिळत गेली.

परिणाम

घरगुती कोंबडी पालन करणाऱ्या पेडाकोडापल्ली गावातील सर्व कुटुंबात पारंपारिक स्थानिक कोंबड्यांच्या पालनाची प्रथा पुनर्स्थापित झाली. स्थानिक समुदाय आता त्यांच्या परसात उत्पादित झालेली अंडी व कोंबड्यांचे मांस नियमित सेवन करीत आहेत. तसेच घरगुती कोंबडी पालनाद्वारे उत्पादित अंडी व कोंबड्या ह्या व्यावसायिकरित्या उत्पादित

केलेल्या चिकनपेक्षा निरोगी व सुरळ असल्यामुळे त्यांच्या कुटुंबांना चांगल्या आरोग्याची शाश्वती मिळाली.

प्रजनन केंद्राच्या स्थापनेमुळे इतर कुटुंबांना स्थानिक पातळीवर पिके उपलब्ध होऊ लागलीच पण त्याशिवाय त्यांच्या विक्रीमुळे अनेकांना चांगले जीवन जगता येऊ लागले. कोंबड्यांची विष्टा कुजवून पिकांसाठी चांगले खत उपलब्ध झाले. त्यामुळे जमिनीची सुपीकता वाढली.

देशी कोंबड्यांचे पेडाकोडापल्ली गावात आत पुनरगमन झाले आहे.

References:

CSE, FST Report: Antibiotic Resistance in Poultry Environment. 2018, Center for Science and Environment, New Delhi.

GOI, 19th Livestock Census, 2012 – All India Report, 2012, Ministry of Agriculture Department of Animal Husbandry, Dairying and Fisheries, Krishi Bhawan, New Delhi.

WASSAN, Desi Poultry – Project Brief, 2017, WASSAN. Accessed online: http://www.wassan.org/desipoultry/page_1.htm

Acknowledgements

The authors would like to acknowledge the efforts of the Department of Animal Husbandry (DoAH), Integrated Tribal Development Agency (ITDA), and all the facilitating agencies associated with BYP in Andhra Pradesh for their constant support.

Aneetha Kanukolanu

WASSAN,
#12-13-452, Street No 1, Tarnaka,
Secunderabad - 500017
E-mail: aneethak@wassan.org

मराठी अनुवाद - श्री. लक्ष्मीकान्त पडोळे

Source : Backyard Poultry- A success story of a tribal start-up – LEISA India, September, 2018.

LEISA INDIA Language Editions

Kannada, Telugu, Tamil, Oriya, Hindi, Marathi and Punjabi

एकात्मिक मत्स्य शेती

शेती आधारित पारंपारिक उदरनिर्वाह व्यवस्थेला मूल्यवर्धनाची जोड

Deepa Bisht

शेतामध्ये विविध उत्पादने एकाच वेळी मिश्र पद्धतीने घेतली तर संसाधनांचे केवळ उत्तम व्यवस्थापन होते. एवढेच नव्हे तर शेतीतले एकंदर उत्पादन, उत्तम आणि उत्पादनक्षम रोजगारातही वाढ होते. एकात्मिक मत्स्य शेती हे एक असे मॉडेल आहे जे पारंपारिक उदरनिर्वाहामध्ये भर घालत आहे. भरीव आर्थिक नफ्याव्यतिरिक्त हे मॉडेल शेतकऱ्यांच्या कुटुंबातील लोकांना अन्न आणि पौष्टिक सुखा देखील प्रदान करते.

उत्तराखंड हे एक डोंगराळ प्रदेशाचे राज्य आहे. विखुरलेली खेडी, उंच-सखल भूप्रदेश, लहान-लहान तुकड्यांची शेती ही त्याची वैशिष्ट्ये आहेत. कठीण हवामानाची परिस्थिती व सिंचन सुविधांच्या अभावामुळे शेतकरी पारंपारिक कृषी प्रणालीवर अवलंबून असतात. वैकल्पिक उपजीविकेचे मार्ग नसल्यामुळे पारंपारिक शेती पद्धतीशिवाय त्यांच्याकडे उपाय नाही. फार फार तर काही पर्यायी रोजगार संघी शोधतांना नजिकच्या शहराकडे धाव घेता येते.

कुटुंबाची शेती कमी असेल तर कुटुंबातील महिलाच त्याचे पूर्ण व्यवस्थापन करतात. या अल्प शेतीतील अन्नधान्य कुटुंबाला जेमतेम सहा महिने पुरते. शेतीचे क्षेत्र कमी असल्यामुळे क्षेत्रफळ न वाढवता तेवढ्याच जागेत जास्त उत्पादन घेण्याचे पर्याय लोकांच्या हातात आहेत. उत्पादन, उत्पन्न वाढ व रोजगारनिर्मितीसाठी परंपरागत पद्धती ऐवजी नवीन पद्धती अवलंबणे गरजेचे आहे. उत्पादनांचा अनुक्रम लक्षात घेऊन एकात्मिक पद्धतीने पद्धतशीरपणे उत्पादने घेतली तर कुटुंबाचे उत्पन्न स्थिर राहू शकेल. उदाहरणार्थ पशुपालन, मासे, कुक्कुटपालन, शेळीपालन, भाज्या इ. उत्पादने एकात्मिक पद्धतीने घेतल्याने पर्यावरणावर होणारा नकारात्मक प्रभाव पण कमी होईल आणि त्याचवेळी कमी खर्चात विविध उत्पादने घेणे शक्य होईल.

शांतीदेवीची गोष्ट

शांतीदेवी ही उत्तराखंडमधील अलमोरा जिल्ह्यातील बसोली गावातील एक लहान शेतकरी. साधारणतः दोन किलोमीटर परिसरत डोंगराळ भागात विखुरलेली तिची १.२ हेक्टर जमीन आहे. या एकूण जमिनीपैकी ०.४ हेक्टर क्षेत्रावर शेती पिकवली जाते. पारंपारिक पद्धतीने धान्य बाजार

मत्स्य तलावावर उभारलेल्या कॉंबड्यांच्या खुसड्या मुळे कॉंबड्यांची शीट तलावाच्या पाण्यात पडल्याने त्या पाण्यात भार्यांसाठी आमोआम सक्कस आडार मिळाला.

व इतर उत्पादने शांतीदेवी आपल्या शेतीमध्ये घेत असे. येथे खरीप हंगामात ६०० ते ७०० मिमी पाऊस पडतो. या पाण्यावर रागी, नागली, हुलगा, सोयाबीन, काकडी, श्रावण घेवडा आणि रबी हंगामात गव्हासोबत थोडा फार भाजीपाला घेणे हा शांतीदेवीचा नित्यक्रम आहे. सन २००४ मध्ये विज्ञान व तंत्रज्ञान विभागाच्या 'महिला वैज्ञानिक' या योजनेअंतर्गत गावामध्येच आयोजित केलेल्या प्रशिक्षण कार्यक्रमात शांतीदेवी सहभागी झाल्या. सदर प्रशिक्षण 'एकात्मिक मत्स्य शेती' या विषयावर होते. प्रशिक्षणानंतर शांतीदेवीला तपशीलवार मार्गदर्शन मिळाले.

एकात्मिक मत्स्य शेतीचे मॉडेल

या मॉडेलमध्ये प्रामुख्याने पुढील गोष्टींचा समावेश आहे. तीन पाण्याच्या टाक्या (१.७८ घ.मी.ची एक साठवणूक टाकी, १.४७ घन.मि. क्षमतेची पाणी गाळण्याची टाकी व ९.८ घनमीटर क्षमतेची स्वच्छ पाण्याची टाकी), १०० चौ.मीटरचे तलाव, शेजारी कॉंबड्यांचे खुराडे व भाजीपाला पिकवण्यासाठीचे वाफे.

२००४ मध्ये ४५ : ३५ : २० या प्रमाणात सिल्वर कार्प, गवत्या कार्प व कॉमन कार्प असे तीन प्रजातीची बोटकली तलावात सोडली. साधारणतः ५ ते १० से.मी. आकाराची व प्रती हेक्टरी ३००० या प्रमाणात ही

बोटकली सोडली. या तीन प्रजाती खाण्याच्या सवयीबाबत एकमेकांशी पूरक आहेत व त्या वेगवेगळ्या स्तरामध्ये राहतात. एकाच वेळी बाजारात विक्री योग्य होतात. तसेच रोगप्रतिकारक पण आहेत. वाढीच्या सुरुवातीच्या टप्प्यात माशाला भाताचा कोंडा आणि भूईमुगाची ठेप १ : १ या प्रमाणात वजनाच्या २% दराने सोडली जाते. दोन महिन्यांनंतर कोणताही कृत्रिम आहार द्यावा नाही लागला. तसा आहारात गाईचे शेण, कोंबडीची विष्टा आणि गवत यांचा समावेश असतो. ८ ते ९ महिन्यांनंतर मासे विक्रीसाठी काढले जातात.

तलावाच्या बाजूलाच कोंबड्याचे खुराडे उभे केले. ३० हायब्रीड कोंबड्या पाळल्या सुरुवातीला वाढीच्या काळात पूरक आहार दिला गेला. नियमित आंतराने कोंबड्यांच्या वाढीवर लक्ष ठेवले जात होते. खुराड्यातील कोंबड्यांनी अंडी घालणे बंद केल्यावर त्या विकल्या गेल्या. कोंबड्यांची विष्टा माशांना पूरक खुराक म्हणून वापरला गेली. तलावाच्या बाजूला ६०० चौ. मीटर क्षेत्रावर भाजीपाल्यासाठी वाफे तयार केले होते. जेणेकरून तलावातील पाणी सिंचनासाठी वापरता येईल. वर्षभर वेगवेगळ्या सुधारित वाणाच्या भाज्या घेतल्या गेल्या. तलावातील पाण्याचा सिंचनासाठी व गाळाचा खत म्हणून भाजीपाला प्लॉटवर वापर केला.

सतत गस्तेनुसार यामध्ये छोटे-मोठे बदल देखील केले जात होते. यामध्ये विदेशी कार्प प्रजातीचे बोटकली. वाढीव प्रमाणात बोटकलींची संख्या, चांगल्या पोषणासाठी आधुनिक पद्धतीचा अवलंब, अधिक उत्पादन देणाऱ्या भाजीपाल्याची लागवड, तलावातील सुपीकता वाढवण्यासाठी कोंबडीची विष्टा, शेण व त्यामुळे माशांना लागणाऱ्या पौष्टिक वनस्पतीची वाढ व परिणामी माशाचे वाढीव उत्पादन असे पद्धतशीर व्यवस्थापन केले गेले.

अशा विशेष व्यवस्थापनाने मासळीचे उत्पादन हेक्टरी ५.५ ते ६.०० टन प्रतिवर्ष होऊ लागले. एकमेकास पूरक असे एकात्मिक पद्धतीने केलेला मच्छी तलाव, भाज्यासाठी सिंचन व्यवस्था, खताची व्यवस्था, कोंबड्याची विष्टा त्यातून कोंबड्याचे उत्पादन, मासोळ्यांचे उत्पादन, भाजीपाला उत्पादने (मिरची, श्रावणघेवडा, वाटणे, टमाटर, मुळा इ.) असे हे एकात्मिक मॉडेल साकारले. सन २००६-०७ या कालखंडात ५६ ते ६० कि. मासे, ५५ ते ६५ किलो कोंबड्या आणि २५०० ते ३००० अंडी असे सरसरी वार्षिक उत्पादन झाले. या तीन प्रमुख उत्पादनांनी एकूण वार्षिक उत्पन्नाच्या म्हणजेच रु. २९,९३८ रुपयेच्या ५० ते ६० टक्के उचलला. अशा तऱ्हेने मासे कोंबड्या व भाजीपाला अशा एकात्मिक मत्स्य शेती मॉडेलमधून शेतकरी कुटुंबाला वर्षाकाठी ३०,००० ते ३५,००० रुपये उत्पन्न मिळाले. अनावर्ती खर्च कमी झाल्यामुळे निव्वळ उत्पन्न वाढले.

या मॉडेलमुळे केवळ आर्थिक फायदे नव्हे तर ऊर्जा बचत, पर्यावरणीय संतुलन, रासायनिक निविष्टावर अंकुश असे अनेकविध फायदे या मॉडेलचे आहेत.

निष्कर्ष

ह्या 'एकात्मिक मत्स्य शेती' मॉडेलमुळे उपलब्ध संसाधनाची उपयुक्ता व वापर बऱ्यापैकी होतो. विविध प्रकारची पिके व पशुधनामुळे जोखीम कमी होते. विविध पिकांच्या उत्पादनामुळे कुटुंबातील सदस्यांचे पोषण चांगले होते. वर्षभर उत्पन्न होते. रोजगाराच्या संधी वाढतात. अंतर्गत साधने व टाकाऊ पदार्थांचा (कोंबड्यांची शीट, शेण, पालापाचोळा इ.) पुनर्वापर केल्यामुळे खर्चात कपात होते.

'एकात्मिक मत्स्य शेती' हे मॉडेल स्वयंनिर्भर, संपूर्ण व शाश्वत आहे. या मॉडेलसोबत इतर पूरक उपक्रम जसे मशरूम लागवड, गांडूळ खत, चारा गवत, मधुमक्षिका पालन इत्यादी जोडले तर हे मॉडेल अधिकच फायदेशीर होऊ शकते.

आभार

लेखक जी.बी. पंत राष्ट्रीय हिमालयीन पर्यावरण आणि शाश्वत विकास संस्था, कोसी, तोरडमोल, जि. अलमोरा यांचे प्रोत्साहन दिल्याबद्दल व इतर सुविधा पुरवल्याबद्दल विशेष आभार मानत आहेत. तसेच 'विज्ञान व तंत्रज्ञान' विभाग, भारत सरकार यांनी आर्थिक सहयोग दिल्याबद्दल त्यांचेही आभार मानतात.

Deepa Bisht

Scientist Dept. of Science & Technology
G.B. Pant Institute of Himalayan
Environment & Development, Koshi Katamall
Almora, Uttarakhand, India.

Email : deepabisht1234@redifimail.com

मराठी अनुवाद : डॉ. विनोद खडसे

Source : Integrated fish Farming- Adding value to the traditional subsistence based farming system - LEISA India March 2018.

उद्योजक महिला

Nirmala Adhikari

नेपाळमधील दांडाफाया गावात जैविक पद्धतीने उत्पादित केलेल्या भाजीपाल्याच्या सेवनाने तेथील समुदायाचे आरोग्य सुधारले. दांडाफाया गावातील महिलांनी एकत्र समूह तयार करून व सेंट्रीय भाजीपाला उत्पादित करून त्यांचे नुसते उत्पन्नच वाढले नाही तर त्यांना रोजगाराच्या शाश्वत संधी उपलब्ध झाल्या, सोबत त्या सामाजिक, आर्थिकदृष्ट्या सक्षम झाल्या.

दांडाफाया हे गाव नेपाळमधील ६ व्या प्रांतातील हिमालयात दूरवर अशा हुमला जिल्ह्यात सिमकोट-माउंट कैलाश व मानसरोवर ट्रॅकिंग रस्त्यावर आहे. शेती हे त्यांच्या उपजीविकेचे मुख्य साधन आहे. परंपरेने महिला ह्या शेतातच व्यस्त राहत होत्या. कुडू (Buckwheat), बार्ली (Nacked Barly), नाचणी (Finger millch), हिमालयीन बाजरी (Himilayan millet), बटाटे, गहू व धान इत्यादींचे उत्पादन घेत होत्या. शेतीच्या पारंपारिक पद्धतीचा अवलंब करून व स्थानिक वाणे वापरून ते त्यांचे उत्पादन घेत. त्याचे उत्पादन फार कमी येते. त्यांची अन्नधान्याची वर्षातील फक्त ३-४ महिन्यांची गरज पूर्ण करी. महिला भाजीपाल्यामध्ये कोहळे, मिरची व शलगम ह्यांची लागवड करीत. जे

गावातच रीत्या जवळच्या बाजारत महिला वृषिमाल विकताना

वर्षातील ३ महिन्यांसाठी पुरत असे. त्यामुळे तेथील बहुतांश मुले ही कुपोषित होती.

कॉमन फोरम फॉर डेव्हलपमेंट (CFD) ही स्वयंसेवी संस्था २०१२ पासून हुमला जिल्ह्यात ग्रामीण गरिबांचे जीवनमान सुधारण्यासाठी कार्य करित आहे. उपजीविका, अन्नसुरक्षा, आरोग्य सेवा, शिक्षण, समुदाय व्यवस्थापन, लिंग समानता अशा विविध मुद्द्यांवर कार्य करते. महिला दलित, स्थानिक जनजाती व वार्षिक उत्पन्न हे ५०,०००/- रुपयांपेक्षा कमी आहे, अशा समुहासोबत मिळून संस्था काम करित आहे.

२०१४ मध्ये सीएफडीने दांडाफाया गावाला भेट दिली व तेथील महिलांशी त्यांच्या भाजीपाला उत्पादन पद्धती, त्यांच्या अडचणी व आव्हाने ह्याविषयी चर्चा केली व त्यांचे जीवनमान सुधारण्यासाठी काम करण्याचे निश्चित केले.

कॉमन फोरम फॉर डेव्हलपमेंट (CFD)

CFD ही नेपाळमधील एक अग्रगण्य स्वयंसेवी संस्था. संस्थेची स्थापना २०१२ झाली. ही संस्था नेपाळच्या हिमालयीन जिल्ह्यातील मध्य पश्चिम करताली झोन मध्ये राहण्याच्या गरिब, दुर्लक्षित, वंचित लोकांसाठी लहान व सिमान्तिक शेतकरी वर्गासाठी त्यांचे दाखि निर्मूलन अन्न सुरक्षा इ.बाबत कार्यरत आहे. त्यांनी महिला, दलित व इतर उपेक्षित तसेच स्थानीय समूहांना सुधारित ग्रामीण कामांद्वारे दारिद्र्यातून बाहेर निघण्यासाठी, जास्त स्वयंपूर्ण व सशक्त होण्यासाठी सक्षम केले. त्यांनी लोकांना नेपाळमधील अत्यंत गरिबीतून निघण्यासाठी स्वतःची मदत करून कमी खर्चाचे उपाय शोधण्यास मदत केली.

सेंट्रीय भाजीपाला उत्पादन

२०१४ च्या मध्यात सीएफडीने ग्रामीण महिलांशी सेंट्रीय भाजीपाला उत्पादन व विपणनचे महत्त्व व शक्यता ह्याविषयी चर्चा केली. चर्चेत असे लक्षात आले की सेंट्रीय भाजीपाल्याला फार चांगली मागणी आहे. विशेषतः दखर्षी भारतीय यात्रेकरू कैलाश पर्वत व मानसरोवराला सीमाकोटच्या रस्त्याने भेट देतात आणि डीडीसीच्या अहवाल/नोंदीनुसार ही संख्या २०१७ मध्ये ११००० वर पोहचली.

सेंट्रीय भाजीपाल्याचे महत्त्व त्यांच्या पोषक तत्त्वे पुरविण्याच्या व उत्पन्न देण्याच्या क्षमतेसोबतच वाढती मागणी ह्यामुळे दांडाफाया गावातील महिलांनी सेंट्रीय भाजीपाल्याची लागवड करण्याचे ठरविले. २०१५ मध्ये सीएफडीने महिलांचे सेंट्रीय भाजीपाला गट तयार करण्यास सहाय्य केले. गटातील सदस्यांनी सीएफडीच्या सहकायाने सेंट्रीय भाजीपाला उत्पादन

वाढविण्यासाठी व विपणन करण्याच्या कल्पना विकसित केल्या. एकत्रितपणे त्यांनी उपक्रम व अंमलबजावणीची योजना तयार केली.

ज्या गावाने २०१४ मध्ये बियाणेसाठी बक्षीस मिळवले होते तेथील महिला समूहाशी संवाद साधण्यासाठी एक अभ्यास दौर आयोजित केला होता. ह्या दौऱ्यांमुळे दांडाफावा गावातील महिला शेतकऱ्यांना त्यांचा व्यवसाय चालविण्यासाठी आत्मविश्वास मिळाला.

क्षमता बांधणी (Capacity Buildia)

आता समूहातील सदस्यांना प्रशिक्षण देणे ही एक महत्त्वाची पायरी होती. महिलांना सेंद्रीय भाजीपाला उत्पादनाच्या तांत्रिक व व्यवस्थापनाच्या विषयावर प्रशिक्षण देण्यात आले. एक ३-७ दिवसांचे प्रशिक्षण घेण्यात आले. त्यामध्ये परसबाग, नर्सरी व्यवस्थापन, कंपोस्टिंग व त्याचा उपयोग, वनस्पतीजन्म पेस्टीसाईड तयार करणे व त्याची उपयोगिता ग्रीन हाऊस/पॉलीटनेल बांधणी व व्यवस्थापन, व्यवसाय योजना तयार करणे, सूक्ष्म व्यवसाय विकास इत्यादीवर लक्ष केंद्रित करण्यात आले. ही सर्व प्रशिक्षणे जिल्हा कृषी विभागासोबत मिळून घेण्यात आली होती. तसेच शेतीत त्यांना रोपांचे बेड तयार करणे, कंपोस्ट बनविणे, रोपे लावणे, तण काढणे, स्थानिक पीक संरक्षक औषधे वापरणे, कापणी, प्रतवारी, पॉकिंग, वाहतूक, विक्री इत्यादी मुद्यावर देखिल प्रशिक्षण दिले.

पुढे गट तयार करणे, गटाच्या बैठका, नोंदी ठेवणे, बचत व पत व्यवस्थापन, पोषण, आरोग्य व स्वच्छता इत्यादींचे प्रशिक्षण आयोजित करण्यात आले. उपक्रम चालविण्याचा आत्मविश्वास निर्माण करण्यासाठी समूहाच्या सदस्यांनी सीएफडी द्वारा आयोजित आर्थिक साक्षरतेच्या ६ महिन्यांच्या वर्गात सहभाग घेतला. महिला सभासदांमध्ये सेंद्रीय शेतीबद्दल लक्षणीय जागरूकता वाढली.

सेंद्रीय भाजीपाला उत्पादन

गटातील सर्व सदस्य विविध स्तरांवर भाजीपाल्याचे उत्पादन घेतात. ज्यांच्याकडे लहान जमिनी आहेत अशा महिला त्यांच्या कुटुंबाला पुरतील

महिला सभासदांमध्ये सेंद्रीय शेतीबद्दल लक्षणीय जागरूकता वाढली.

सेंद्रीय पद्धतीने तयार झालेली पाकवोथी

एवढा भाजीपाला उत्पादित करतात. तथापि काही महिला त्यांच्या जमिनीच्या ५-६ रोवणींमध्ये भाजीपाला पिकवितात. (१९.६७ रोवणी = १ हेक्टर) सध्या सेंद्रीय भाजीपाला हा ७५ पेक्षा जास्त रोवण्यांमध्ये घेण्यात येत आहे.

सभासद विविध प्रकारचा भाजीपाला - कांदे, टमाटर, फुलकोबी, पत्ताकोबी, गाजर, लसूण, ब्रोकोली, कोहळे, वांगी, काकडी, कोथिंबीर, पालक, मोठ्या पानाची मोहरी इत्यादी पिकवतात. साधारणपणे बाजारात असलेल्या मागणीनुसार भाजीपाला पिकांची लागवड करते. त्यात बिगर हंगामी व विशेष बाजार, जो पर्यटन हंगामात (मे-सप्टेंबर) व दशहित, नेपाळी महत्त्वाचा सण जो दरवर्षी ऑक्टोबर महिन्यात असतो. त्याचा विचार सुद्धा भाजीपाला उत्पादन घेताना केला जातो.

महिला उद्योजक गट त्यांनी तयार केलेले कम्पोस्ट व सेंद्रीय किटकनाशकांचा वापर पिकांसाठी करतात. त्यात कम्पोस्ट हे घरातील परसाता जनावरांचे शेण व घरातील सेंद्रीय कचरा ह्याचा वापर करून वैयक्तिकरित्या तयार केले जाते तर सेंद्रीय पीक संरक्षक हे सामुदायिकरित्या तयार केले जाते. सेंद्रीय किडनाशके हे स्थानिक स्तरावर उपलब्ध वनस्पतीपासून तयार करून समूहातील सदस्यांमध्ये वाटल्या जाते.

थंडीच्या हंगामात जेव्हा बर्फ पडतो तेव्हा महिला भाजीपाल्याचे उत्पादन ग्रीन हाऊस किंवा पॉली टनेलमध्ये घेतात. ग्रीन हाऊस हे स्थानिक पातळीवर उपलब्ध असलेले साहित्य वापरून बनवतात. साधारणतः ९०-१२० जीएसएम प्लॉस्टिक, ग्रीन हाऊसचे छत, पॉली टनेलचे प्लॉस्टिक पाणी देण्याची झारी व बगीच्याचे पाईप इ. स्वरूपात सीएफडीद्वारा आंशिक मदत मिळाली. उत्पादनाची विक्री महिला स्वतः करतात. महिला त्यांचे उत्पादन त्यांची घस्वी पोषणाची गरज पूर्ण झाल्यानंतर स्थानिक किंवा सीमकोटच्या बाजारात विकतात. तिथे त्यांना अनेक हॉटेलस व रेस्टॉरंटसमध्ये मोठी मागणी राहते. २०१५ मध्ये घराचे

सरासरी उत्पन्न हे २२,००० नेपाळी रुपये होते. २०१६ मध्ये ते २६,००० तर २०१७ मध्ये ते वाढून ३७००० नेपाळी रुपये झाले. जे मुख्यतः कांदे, लसूण, मिरची, टोमॅटो, फुलकोबी, ब्रोकोली, काकडी, पत्ताकोबी व गाजरयांच्या विक्रीतून मिळाले.

सध्या विक्री ही एकट्याने केली जाते. परंतु पुढे एकत्रित विक्री करण्याची ही त्यांची योजना आहे.

भाजीपाल्यामुळे मला गरिबीशी लढण्यास मदत मिळाली. मी माझ्या मुलांसाठी नवीन कपडे घेऊ शकले व माझ्या पतीने घेतलेले ५००० रुपयांचे कर्ज फेडले. मी माझ्या शेजाऱ्यांना व नातेवाईकांना भेटवस्तू दिल्या जे या अगोदर देणे मला परवडत नव्हते. याबाबत मला समाधान वाटते.

लुडकी महिला सेंद्रीय भाजीपाला उत्पादक समूह, दांडाफाया गटाची एक सदस्य

काही परिणाम

सेंद्रीय शेतीच्या प्रशिक्षणाचा अतिशय सकारात्मक प्रभाव परसबागेतील शेती व व्यावसायिक भाजीपाला शेती यावर होत आहे. सेंद्रीय शेतीबद्दलची जागरूकता ही लक्षणीयरित्या वाढली. विशेष करून महिलांमध्ये ज्या आता सेंद्रीय शेतीचा वापर करतात. त्या आता इतर लोकांना सुद्धा तसे करण्यास प्रोत्साहित करीत आहे. गटातील बहुतांश सदस्य असे म्हणतात की ग्रीन हाऊस व विस्तार सेवा सोबत सेंद्रीय भाजीपाला उत्पादन तंत्रज्ञानामुळे त्यांची शेती पद्धती बदलण्यास मदत मिळाली.

सेंद्रीय भाजीपाल्याच्या लागवडी व विक्रीमुळे हुमला जिल्ह्यातील महिला उद्योजक गटांना त्यांचे उत्पन्न वाढविणे व शाश्वत रोजगारच्या संधी निर्माण करणे शक्य झाले. वाढलेल्या उत्पन्नामुळे महिला आता आपल्या मुलांना शाळेत पाठवू शकत आहे व शाळेचा गणवेश व वहा पुस्तके घेऊ शकत आहेत. त्या आता 'तीज' सण, जो महिलांचा सण प्रत्येक वर्षी सप्टेंबर महिन्यात येतो त्यासाठी लाल साडी व बांगड्या विकत घेऊ शकत आहेत.

कुपोषित मुलांची व अतिसार रोग्यांची आरोग्य केंद्राला भेट देण्याची संख्या सेंद्रीय अन्न खालल्यामुळे लक्षणीयरित्या कमी झाली.

महिला आता बाजारपेठेतील मागणी पूर्ण करण्यासाठी उत्पन्न वाढविण्याची योजना करीत आहे.

हुमला येथील स्थानिक समुदायाचा आता विश्वास आहे की त्यांची मुले ही जास्त भाजीपाला खाणे सुरू केल्यानंतर निरोगी दिसत आहेत.

स्थानिक आरोग्य कर्मचारी असे म्हणतात की आता कुपोषित मुले व अतिसार रोग्यांची संख्या आरोग्य केंद्रात लक्षणीयरित्या कमी झाली आहे.

महिलांचा दुर्लभ असा आवाज आता घरात व समाजात सुद्धा ऐकणे सुरू झाले आहे. त्यापैकी काही या राजकीय पक्षाद्वारे स्थानिक व प्रांतीय विधानसभापत्राच्या निवडणुकाही लढल्या व जिंकल्या.

पुढील योजना

थंड हवामानात घेतल्या जाणाऱ्या सेंद्रीय भाज्या जास्त चविष्ट असल्यामुळे नेपाळगंज व सुखेतमध्ये त्यांची मागणी वाढत आहे. गट आता उत्पादन वाढवून बाजारपेठेची मागणी पूर्ण करण्याची योजना करीत आहे. हुमला जिल्ह्याला सत्याद्वारे संपर्क नसल्यामुळे प्रत्येक वस्तू नेपाळगंजला हवाईमागाने न्यावे लागते वा सुखेतपासून सध्या १५-२० हवाई कार्गो सेवा जी सिमकोट, हुमलापासून दररोज चालते. त्यामुळे उत्पादन वाढीसाठी पुष्कळ वाव आहे. सहसा कार्गो सेवा ही वस्तू व साहित्य घेऊन जाते व नेपाळगंज व सुखेतला येताना (रिकामी) कुठल्याही वस्तू वा साहित्याशिवाय येते याच्या फायदा गटाला त्यांच्या भाजीपाल्याची वाहतूक माफकदरात नेपाळगंज व सुखेतला करण्यासाठी करता येईल.

मोठ्या संख्येत महिला सेंद्रीय भाजीपाला गटाशी जुळण्यास इच्छा असल्यामुळे आता गट त्यांचे उत्पादन मोठ्या प्रमाणात वाढविण्याच्या योजना तयार करीत आहेत. यामुळे सेंद्रीय भाजीपाल्याची वाढती मागणी पूर्ण करण्यासोबतच महिलांच्या या उपक्रमामुळे त्यांचे उत्पन्न ४०-५०% पुढील पाच वर्षात वाढणे अपेक्षित आहे.

जास्त भाजीपाला खाणे सुरू केल्यानंतर मुले निरोगी झाली.

येथील महिला सेंट्रीय भाजीपाला उत्पादन व्यवसायाला एक मोठे यश समजत असून ते गावाला त्या भागातील मुख्य सेंट्रीय भाजीपाला उत्पादनाचे केंद्र बनविण्याचा मानस ठेवत आहे. ते त्यांच्या गावाला पुढील ५ वर्षात विषमुक्त करण्याचा सुद्धा निचार करित आहे हे निश्चितच कौतुकास्पद आहे.

Nirmala Adhikari
Executive Director,
Common Forum for Development (CFD)
P.O. Bo. 13141, Sundhara Kathmandu,
Nepal
E-mail : nadhikari@cfid.org.np

मराठी अनुवाद - श्री. लक्ष्मीकान्त पडोळे

Source : Women as Entrepreneurs – LEISA India June 2018.